

Olga Stawczyk

 <https://orcid.org/0009-0000-8034-2833>

Radomskie Towarzystwo Naukowe

Żeliwo jako nieodłączny element radomskich kamienic z przełomu XIX i XX wieku na przykładzie balkonów na ul. Piłsudskiego

Cast iron as an inseparable element of Radom tenements
from the turn of the 19th and 20th centuries
on the example of balconies on Piłsudskiego Street

Streszczenie. Radom stanowi jeden z głównych ośrodków występowania historycznych/zabytkowych, żeliwnych odlewów architektonicznych. Niniejszy artykuł prezentuje część z tego zasobu – zespół balkonów metalowych (żeliwnych) zdobiących kamienice przy reprezentatywnym terenie radomskiego śródmieścia – ulicy Piłsudskiego. Omówiona została typologia konstrukcji wraz ze wzorami (modelami) jakie występują na omawianym obszarze (z podziałem na adresy). Analiza wskazuje, że balkony metalowe lub patrząc szerzej – żeliwny detal – stanowią nieodłączny element historycznej zabudowy Radomia.

Słowa kluczowe: Radom; ul. Piłsudskiego; balkony; zabudowa XIX/XX w.; żeliwo; odlewnictwo; detal metalowy

Abstract. Radom is one of the main centres for the occurrence of historical/historic cast-iron architectural castings. This article presents a part of this resource – a set of metal (cast-iron) balconies adorning tenement houses in a representative section of Radom's city centre – Piłsudskiego Street. The typology of constructions is discussed, along with the patterns (models) that occur in the section in question (with a breakdown by address). The analysis indicates that metal balconies or, looking at it more broadly, cast-iron detailing, are an inseparable element of Radom's historic buildings.

Keywords: Radom; Piłsudskiego Street; balconies; 19th/20th century buildings; cast iron; foundry; metal detail

Badania prowadzone w ostatnich latach nad radomskimi schodami żeliwno-stalowymi stanowią kolejny, ważny krok w postrzeganiu i rozpoznawaniu żeliwnych zabytków¹. Realizowane przy tej okazji kwerendy

1 Por. STAWCZYK 2021.

rozszerzają stosunkowo skromny stan badań dotyczący historycznej zabudowy Radomia, z których bardziej szczegółowo opracowane zostały jedynie najbardziej okazałe lub rozpoznawalne budynki. Dotychczasowe ustalenia podkreślają unikatową skalę występowania żeliwnych odlewów w obiektach z przełomu XIX i XX stulecia w tym ośrodku. Radomskie elewacje i podwórza dekoruje kilkaset żeliwno-stalowych balkonów, a wnętrza budynków skrywają przeszło 200 sztuk schodów o takim samym zestawieniu materiałowym². Przy tym zachowało się stosunkowo niewiele żeliwnych odbojów (ok. 30 szt.) czy drzwiczek wycierowych, wentylacyjnych lub piecowych³.

Wśród tych żeliwnych reliktyw prym wiodą balkony, stając się atrybutem historycznych radomskich budynków. Jednak na wstępie powziętych rozważań należy podkreślić, że stosowany w niniejszym artykule termin „żeliwny”, używany w stosunku do metalowych (żeliwno-stalowych) balkonów (jako całości), jest zamierzonym uproszczeniem, mającym na celu zachowanie klarowności tekstu i uniknięciu powtórzeń, a odnosić się ma do konstrukcji, w których co najmniej jeden z głównych elementów jest żeliwny. Będzie zatem mowa w domyśle o konstrukcjach z metalową płytą balkonową, wyposażonych w żeliwne balustrady i/lub wsporniki (chyba że dookreślone zostanie inaczej). Do tej grupy zaliczone zostaną więc także balkony ze stalowymi balustradami wsparte na żeliwnych krokwistynach. Osobny zbiór stanowią, o wiele mniej liczne, balkony z żeliwnymi balustradami na płycie tynkowanej – żelbetowej lub murowanej wzmocnionej pasami. Jednoznaczne rozstrzygnięcie, co do zastosowanej technologii, na tym etapie badań jest nieosiągalne. Samoistne odkrywki (w wyniku naturalnej degradacji elementów) na innych analogicznych konstrukcjach w obrębie radomskiego śródmieścia wskazują, że są to najprawdopodobniej płyty żelbetowe i na potrzeby niniejszej publikacji – tak będą określane (do czasu weryfikacji materiału poszczególnych przykładów).

Analiza nie uwzględnia balkonów w całości stalowych, kamiennych/żelbetowych ani ich kombinacji.

Balkony z żeliwa (lub jego elementów) zawieszano na niezwykle reprezentacyjnych budynkach, takich jak dawna siedziba Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego (ul. Żeromskiego 35, z balustradą żeliwną i żelbetową płytą), Radomskiej Izby Skarbowej (ul. Żeromskiego 41) czy Hotelu Francuskiego (skrzyżowanie ulic Żeromskiego 12 i Traugutta), zlokalizowanych w ścisłym centrum miasta.

2 Dziewiętnastowieczna industrializacja, przełomowe odkrycia w zakresie metalurgii, nowe możliwości obróbki metalu przyczyniły się do upowszechnienia wyrobów żeliwnych i nieznacznie później także stalowych, które stosowane były przez pewien czas równoległe i/lub zamiennie.

3 Także ze względu na problematyczny dostęp do wnętrza wielu obiektów.

Stanowiły one też często jedyną dekorację obiektów o bardziej trywialnej funkcji, jak oficyny (np. ul. Focha 13), koszary (ul. Koszarowa 11) czy niewielkie budynki znacznie oddalone od śródmieścia (ul. Kwiatkowskiego 4, Staroopatowska 17⁴).

Typowy radomski balkon składa się z prostokątnej metalowej płyty wspartej na odlewanych kroksztynach (wspornikach) i balustrady – zwykle (choć niekoniecznie) żeliwnej. Konstrukcje takie występują o wiele częściej od swoich żelbetowych lub kamiennych odpowiedników czy nawet kombinacji żelbetowej płyty z żeliwną balustradą. Dekorację metalowych płyt balkonowych dopełniają lambrekiny (zwane galeryjkami) okalające metalową płytę balkonową czy wazoniki (inaczej talerzyki lub kule) akcentujące narożne słupki balustrad – w dużym stopniu wybrakowane. Spód płyt balkonowych zdobią o wiele częściej spotykane rozety w formie talerzy.

Omówienie integralności żeliwnych elementów historycznej zabudowy Radomia w odniesieniu do zastosowanych rozwiązań stylistycznych i konstrukcyjnych, ze względu na obszerność zasobu, byłoby niezwykle trudne (lub wręcz niemożliwe) do przedstawienia w ramach jednego artykułu. Do tego celu obrano więc reprezentatywną część zabytkowego zespołu architektoniczno-urbanistycznego – ulicę marszałka Józefa Piłsudskiego. Ten stosunkowo krótki, liczący ok. 310 m odcinek dysponuje wystarczającą liczbą eksponatów, by przedstawić najbardziej charakterystyczne rozwiązania, odstępstwa od nich oraz zagęszczenie tych konstrukcji. Pomocne, a wręcz niezbędne do zrozumienia tych relikwów jest osadzenie ich w najbliższym kontekście, w którym powstały, tj. w zabudowie radomskiego śródmieścia. Powstanie tej zabudowy wynika z klęsk nawiedzających miasto w XVII i XVIII stuleciu⁵, które zniszczyły większość infrastruktury mieszkaniowej. Tym sposobem na przełomie XVIII i XIX wieku miasto niewiele wykraczające za mury miejskie miało dużą dostępność do terenów inwestycyjnych poza jego obszarem. Wraz z przejściem znaczących funkcji administracyjnych⁶ i zwiększeniem zamożności radomian wywołało to dwie fale wzmożonego ruchu budowlanego, oddzielone od siebie otwarciem linii kolejowej w 1885 roku⁷. W pierwszym etapie

4 Wyposażone w żeliwne wsporniki i balustradę stalową.

5 Klęska potopu szwedzkiego oraz późniejsze pożary i epidemia sprawiły, że w 1660 r. w mieście było zaledwie 37 domów i 395 mieszkańców. Na początku XIX w. było to 180 domów, głównie drewnianych, w bardzo złym stanie oraz 1511 mieszkańców [za: *Radom* 1985, s. 14, 38]. Zakaz budowy domów drewnianych (1818 r.), inne regulacje prawne oraz niezadowolający stan i liczba domów na początku wieku wymusiły nowe, murowane realizacje mieszkaniowe.

6 W 1810–1815 jako stolica departamentu Księstwa Warszawskiego, przekształconego w województwo sandomierskie (do 1837 r., później – gubernia sandomierska).

7 W latach 1815–1830 powstało ponad 90 domów murowanych, z kolei w latach 1884–1890 było to ponad 70 okazałych gmachów i kamienic; za: KALINOWSKI 1979, s. 149; POPLAWSKA 1979, s. 169.

zabudowywano trakt Lubelski (ul. Żeromskiego) w stronę założonego poza wschodnią granicą miasta Gmachu Komisji Województwa Sandomierskiego (1825). W drugim rozwój urbanistyczny ukierunkował się na południe od centrum – w stronę nowo powstałego dworca kolejowego. W efekcie w ostatniej dekadzie XIX stulecia wyznaczono ulice prostopadłe do Żeromskiego, tj. ul. Szeroką (ob. Piłsudskiego) oraz Kościelną (ob. Moniuszki). Tym sposobem w stosunkowo krótkim czasie radomskie śródmieście zyskało i rozbudowało siatkę ulic, które wyposażono w historyzującą – głównie klasycyzującą – architekturę.

Bieg tytułowej ulicy rozpoczynał się od pl. Cerkiewnego/Sobornego (ob. pl. Konstytucji 3 Maja) zaprojektowanego w 1846 roku na terenach uprawnych wzdłuż licy Lubelskiej⁸, a zrealizowanego dopiero trzy dekady później (w związku z budową cerkwi prawosławnej). Plac zabudowywany został z czasem okazałymi kamienicami, tj. domem Staniszewskich (pl. Konstytucji nr 8, budowa 1876 r.), Pałacem Karshów (nr 5, 1882) czy Hotelem Europejskim (nr 3, 1898). W 1886 roku została wydana zgoda na wytyczenie na terenach należących do znanego radomskiego przemysłowca – Rufina Beckermana⁹ – najszerzej wówczas arterii miejskiej, początkowo zwanej ul. Szeroką, oddanej do użytku w październiku 1888. W 1901 roku zyskała ona oświetlenie elektryczne i tym samym „Radom wyprzedził wszystkie miasta gubernialne, ba! Nawet i Warszawę”¹⁰. W 1919 roku ulica przyjęła patronat Józefa Piłsudskiego, z przerwą na czas okupacji niemieckiej, gdy pod nazwą Kastanienallee została wciągnięta do niemieckiej dzielnicy mieszkaniowej¹¹, oraz w latach 1948–1990, kiedy funkcjonowała jako ul. M. Nowotki.

Do dziś omawiany ciąg komunikacyjny stanowi jedną z najbardziej reprezentacyjnych ulic radomskiego śródmieścia, z zabudową niemal w całości powstałą na przełomie XIX i XX wieku (poza późniejszym budynkiem przy skrzyżowaniu z pl. Konstytucji 3 Maja), wraz z jej żeliwnym dziedzictwem, współtworzącym *genius locci* tego miejsca.

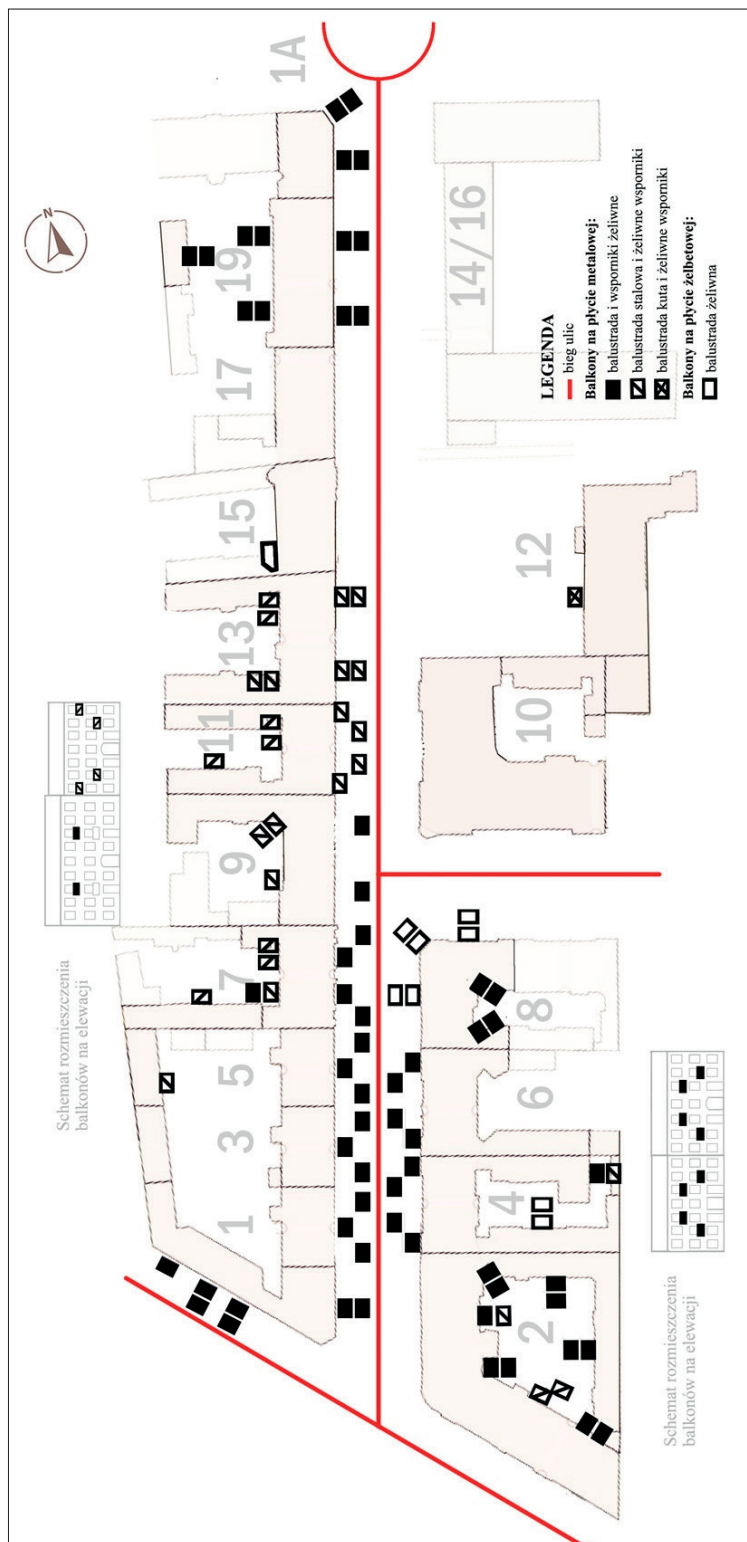
Dalsza część tekstu przybrała postać swoistego przewodnika po balkonach na prezentowanym odcinku. Narracja poprowadzona została wzdłuż pierzei wschodniej od pl. Konstytucji 3 Maja (według numeracji malejącej) ku ulicy Traugutta i „zawraca” z tego punktu, na wzór popularnych spacerowników.

8 SEKULSKI 2012, s. 223.

9 W 1886 r. Bekerman nie dostał zgody na wytyczenie obecnej ul. Moniuszki, Magistrat Radomia pozwolił natomiast na wytyczenie ul. Szerokiej (ob. Piłsudskiego), za: STAWCZYK/KITLAS-GAWIN 2022, s. 214.

10 ROMANOWSKI 1902, s. 33.

11 Obejmowała pl. Konstytucji 3 Maja oraz ulice Żeromskiego, Słowackiego, Sienkiewicza, Piłsudskiego. Niemiecką dzielnicę mieszkaniową zamieszkiwało ok. 650 rodzin, za: SEKULSKI 2012, s. 195.

1. Mapa z rozmieszczeniem balkonów żeliwnych na ul. Piłsudskiego. Oprac. autorka

2. Radom, Scheroka Strasse – Ulica Szeroka (ob. Piłsudskiego), 1915–1917, pocztówka, https://fotopolska.eu/Radom/u159289,ul_Pilsudskiego_Jozefa_marsz.html?f=395213-foto [dostęp: 30.04.2024].

Pierzeja zachodnia (nieparzysta)

Charakteryzuje się zwartą zabudową dwupiętrowych kamienic. Wśród nich tylko budynek Kasy Przemysłowców Radomskich (ul. Piłsudskiego 15) – wyróżniający się także ceglany licem oraz odmiennym podziałem na kondygnacje – nie otrzymał żeliwno-stalowych balkonów¹². Parcele po tej stronie ulicy rozplanowane zostały w typowy dla miasta sposób: budynki frontowe założone w układzie kalenicowym z przejazdem bramnym na osi z dostawionymi od podwórza, prostopadłymi oficynami. Modyfikacji tego schematu dokonano przy budynkach na skrajach pierzei. Oficyny kamienic pod numerami 1, 3 i 5 zostały zlokalizowane wzdłuż zachodniej granicy działki, dzięki czemu zyskano przestronne podwórze. Podobny zabieg zastosowany został w przypadku adresu Piłsudskiego 19 i budynków od pl. Konstytucji – 1 i 1A. W analizie uwzględniony został także budynek narożny skomunikowany od strony pl. Konstytucji 1A.

¹² Kamienica przy ul. Piłsudskiego 17 nie ma żadnych balkonów, jednak jest to spowodowane późniejszą ingerencją.

3. Pierzeja zachodnia ul. Piłsudskiego, widok z pl. Konstytucji 3 Maja, od prawej budynek pl. Konstytucji 3 Maja 1A (narożny); fot. autorka, 2024

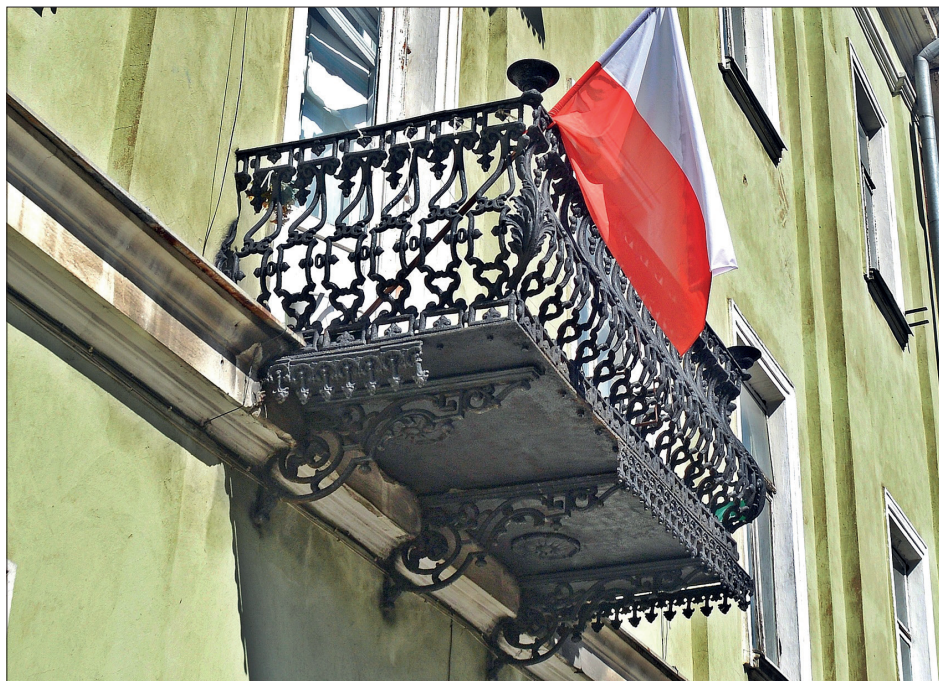
Pl. Konstytucji 3 Maja 1A / Piłsudskiego

Elewacje tej narożnej kamienicy zyskały cztery balkony, zgrupowane w dwóch osiach (w narożniku oraz w części widocznej od ul. Piłsudskiego), o jednakowym zestawieniu elementów. Balustrada z charakterystycznym wygięciem tralek (brzuścem) jest wzorem o średniej częstotliwości występowania w obrębie radomskiego śródmieścia [rys. 1C]. W Warszawie przeżywała szczyt popularności w latach 70. i 80. XIX wieku¹³. Wzór funkcjonował co najmniej do czasu II wojny światowej, o czym świadczy umieszczenie go w katalogu odlewni Neptun w Końskich z 1934 roku – co ciekawe – jako balustrady schodowej¹⁴. W Radomiu jednak wykorzystywana była jedynie do zabezpieczenia balkonów. Miejscowo zachowały się dekoracyjne talerzyki w narożach oraz lambrekiny (galeryjki) okalające płytę balkonową.

Wsporniki bazują na motywie nieco zgeometryzowanej esownicy z motywem putta i meandra [rys. 2.2]. Podniebia (spód płyty balkonowej) zdobią żeliwne rozety (medaliony) w kształcie ośmiolistnego kwiatu [rys. 3.1]. Ten niezwykle popularny model występuje także często przy żeliwno-stalowych schodach jako dekoracja podniebia/spodu spocznika.

¹³ ROGUSKA 2014, s. 159.

¹⁴ Neptun 1934, s. 85.

4. Balkon żelazny na elewacji frontowej przy ul. Piłsudskiego 19 na wspornikach z motywem putta (rys. 2.2), z rozetami na płycie (rys. 3.1) i z „wybrzuszoną” balustradą (rys. 1C). W tej konstrukcji zachowały się często wybrakowane lambrekiny (rys. 4.2) i talerzyki w narożach balustrady; fot. autorka, 2024

Piłsudskiego 19 (między 1900 a 1915¹⁵)

Balkony elewacji frontowej, rozmieszczone po dwa w dwóch osiach, korzystają z takich samych wzorów jak w elewacji sąsiedniej (pl. Konstytucji 3 Maja 1A [rys. 1C, 2.2, 3.1]). Z kolei balkony elewacji od podwórza (także cztery w dwóch osiach) posługują się o wiele rzadziej spotykanymi wzorami. Wykorzystano balustradę z motywem plecionki wywodzącą się z odlewni w Białogonie (wzór 5/o)¹⁶, stosowaną także chętnie do ogradzania nagrobków¹⁷ [rys. 1G]. Bardzo podobny wzór (z drobnymi różnicami w detalu) ponawiany był także w katalogach

15 Na podstawie zachowanych zdjęć. W albumie wydanym w 1899 (JANKOWSKI 1899) fotografia budynku Kasy Przemysłowców ukazuje, że posesje pod numerami 17 i 19 były puste. Z kolei zdjęcie z 1915 r. ze zbiorów Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie ukazuje pierzeję z kompletną zabudową, <https://zbiory.mufo.krakow.pl/card/mhf-24424-ii-50/> [dostęp: 28.04.2024].

16 SABATOWIE 2019, s. 44–45.

17 W Warszawie przy ul. Nowogrodzkiej 10, w Kielcach przy ul. Wesołek 29 oraz na cmentarzu Starym [za: SABATOWIE 2019, s. 44–45].

z Końskich¹⁸. Wsporniki o mało spotykanym wzorze opartym na esownicy zdobi plastyczny kwiat [rys. 2.3]. Fragmentarycznie zachowały się pozostałe dekoracje jak rozety, talerzyki, lambrekiny.

Balkony stanowią jedyny element dekoracyjny elewacji oficyny (wolnostojący budynek wzdłuż tylnej granicy podwórza). Środkową oś akcentują dwie konstrukcje z różnymi balustradami o popularnych wzorach. Na pierwszym piętrze – masywniejsza w wyrazie, posługuje się motywem nawiązującym do medalionów wypełnionych ornamentem kwiatowym [rys. 1F]. Powyżej delikatniejszy wzór stworzony z przecinających się łuków odcinkowych zamkniętych od góry i dołu meandrem, mający pierwowzór w białogońskiej odlewni¹⁹ [rys. 1A]. Uważany za jeden z najstarszych wzorów balustrad w Warszawie, o długim czasie funkcjonowania²⁰. Popularny w Kielcach²¹, także na cmentarzach dawnej guberni radomskiej²². Wsporniki analogiczne jak w elewacji frontowej.

Piłsudskiego 17 (między 1900 a 1915²³)

Jak wynika z zachowanej ikonografii, balkony z elewacji tego budynku zostały zdemontowane na początku lat 70. XX wieku. Ich zarys jest widoczny na fotografiach z lat 30. oraz przełomu lat 60. i 70. XX stulecia. Brak ich już na zdjęciu z 1977 roku²⁴. Niestety materiały te nie dają możliwości pewnego określenia typologii tych balkonów – odczytać można jedynie, że najprawdopodobniej oparte były na płycie żelbetowej.

Piłsudskiego 15 (1897)

Powstał w 1897 roku dla Kasy Pożyczkowej Przemysłowców Radomskich według projektu Augusta Załuskiego, pełniącego funkcję budowniczego miejskiego. Z pierzei wyróżnia się odmiennym podziałem na kondygnacje poprzez wprowadzenie jednego, podwyższonego piętra oraz neogotycką stylistykę podkreśloną kontrastem ceglanego lica z kamiennym detalem. Konwencję uzupełniają kamienne balkony.

18 Zob. *Kronenblum* 1939, s. 70, fig. 176, [w:] *Katalog Neptun* 1934, s. 81, fig. 508 (dawna 191).

19 SABATOWIE 2019, s. 77.

20 ROGUSKA 2014, s. 156.

21 KSIĄŻKIEWICZ 2012, s. 63.

22 M.in. na cmentarzach w: Chotczy (pow. lipski), nagrobek rodziny Rutkowskich, 1. poł. XIX w.; Boglewicach (pow. grójecki), grób Anny Małachowskiej, koniec XIX w.; Jasionnej (pow. białobrzeski), grób rodziny Kornaszewskich, 2. poł. XIX w.; Iłży (pow. radomski), nagrobek Romany Strzeleckiej; 2. poł. XIX w.

23 Datowanie analogicznie jak do budynku pod numerem 19.

24 Por. fot. nr 4 z lat 1930–1939 z widocznymi balkonami, oraz z lat 1965–1975, zob. <https://fotopolska.eu/301193,foto.html>. Archiwum WUOZ w Warszawie delegatura w Radomiu dysponuje fotografią z 1977 r., na której elewacja jest już pozbawiona balkonów.

5. Radom, ul. Piłsudskiego, 1930–1939, pocztówka, widoczny budynek nr 17 przed demon-
tażem balkonów (od prawej); [https://fotopolska.eu/Radom/u159289,ul_Pilsudskiego_](https://fotopolska.eu/Radom/u159289,ul_Pilsudskiego_Jozefa_marsz.html?f=270435-foto)
[Jozefa_marsz.html?f=270435-foto](https://fotopolska.eu/Radom/u159289,ul_Pilsudskiego_Jozefa_marsz.html?f=270435-foto) [dostęp: 30.04.2024]

Balkon elewacji od podwórza ulokowany na styku z lewą oficyną ma żeliwną balustradę ze wzmiarkowanym uprzednio motywem łuków i meandrem [rys. 1A] posadowioną na żelbetowej płycie.

Piłsudskiego 13 (przed 1899²⁵)

Pierwotne balustrady balkonów frontowych zastąpione zostały wykonanymi z prętów stalowych. Na szczęście dzięki ikonografii z końca XIX stulecia i analizie funkcjonujących w Radomiu wzorów można odtworzyć ich oryginalny wygląd. Był to delikatny motyw nawiązujący do groteski lub ornamentu okuciowego w lekkim, wysublimowanym wydaniu [rys. 1D]. Ze wspornikami jest o wiele łatwiej, gdyż zachowały się w niezmienionej formie. Należą do grupy najpowszechniej występujących, bazujących na esownicy wypełnionej stylizowanymi pnączami [rys. 2.1] z większym dopracowaniem detali niż we wzorze na elewacji tylnej Piłsudskiego 19 [por. rys. 2.3].

Balkony elewacji od podwórza zgrupowane w parach na skrajnych osiach (przy styku z oficynami) także mają stalowe balustrady i żeliwne wsporniki – tutaj o nietypowej, uproszczonej formie esownicy z okręgiem, niespotykanej w innych radomskich kamienicach [rys. 2.4].

25 JANKOWSKI 1899.

6. Budynki nr 13 i 15 (od lewej); sąsiednie nieruchomości (nr 17, 19 i budynek narożny) nie zostały jeszcze wzniesione; *Kasa Przemysłowców*, [w:] JANKOWSKI 1899, <https://bc.radom.pl/dlibra/publication/9/edition/9/content> [dostęp: 30.04.2024]

Piłsudskiego 11 (lata 90. XIX w.)

Balkony frontowe pierwszego piętra oraz dwa od podwórza także mają balustradę stalową i popularny model wsporników [rys. 2.1]; frontowe zostały jednak wzbogacone kwiecistymi rozetami. Dokumentacja archiwalna z 1979 roku²⁶ dostarcza wiadomości o typie balustrady pierwotnie zdobiącej elewację. Był to wzór używający zdobnych ram zamkniętych od dołu i góry pasami dekoracji geometrycznej (naprzemiennie kół i prostokątów), występujący także w Kielcach [rys. 1H]. W Radomiu o średniej popularności. Balkony drugiego piętra, także ze stalową, wtórną balustradą. Oficyna lewa (południowa) również z balkonem z balustradą stalową, z żeliwnymi wspornikami jedynie nawiązującymi do tych na elewacji frontowej [rys. 2.5]. Nieznaczne różnice widoczne w uproszczeniu elementów poprzez rezygnację z drobniejszych detali (pnącza), żłobkowania i rytowań (nadających wspornikom frontowym rysunkowy, lekki charakter), przez co wersja uproszczona sprawia cięższe, bardziej toporne wrażenie.

26 WUOZ Projekt kolorystyki.

7. Północna część pierzei zachodniej w 1915 r. była już kompletna, 1915; Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie, nr inw. MHF 24424/II/50, <https://zbiory.mufo.krakow.pl> [dostęp: 30.04.2024]

Piłsudskiego 9 (lata 90. XIX w.)

Reprezentacyjna kamienica wzniesiona przez przedsiębiorców Dębowskiego i Dzikowskiego, obecnie nazywana jest Domem Brandta²⁷. Znany malarz (1841–1915) schronił się tutaj wraz z żoną i córkami w ostatnich miesiącach życia, szukając schronienia przed niebezpieczeństwami wojny po wysiedleniu z Orońska²⁸. Detal architektoniczny i dekoracja fasady wykonane zostały najprawdopodobniej przez Zakład Artystyczno-Sztukatorski Antoniego Maskowskiego i Polikarpa Drążkiewicza, działający w mieście od lat 90. XIX wieku do 1906 roku (ul. Trawna 395).

²⁷ KZAR (Piłsudskiego 9) [dostęp: 30.04.2024]; KOWALIK 1999, s. 33–34.

²⁸ „Zmarł Józef Brandt w wieku lat 74 w domu, który chwilowo zamieszkiwał, przy ul. Szerokiej Nj 11, osierocając żonę p. Helenę z Woyciechowskich i dwie córki, Krystynę hr. Tyszkiewiczową, wdowę po Józefie hr. Tyszkiewiczu z Łohojska, i Anielę Aleksandrową Daszewską, oraz pasierbów p. Marję Pruszkównę i p. Władysława Pruszkę, Radcę Dyr. Szczeg. Tow. Kredyt. Ziemskiego w Radomiu”, cyt. za: WOSZCZYŃSKI 1917, s. 8, zob. <https://bc.radom.pl/dlibra/publication/40757/edition/39502/content> [dostęp: 28.04.2024].

8. Pierzeja zachodnia ul. Piłsudskiego; od lewej budynek nr 7, 9 i dalsze; fot. autorka, 2024

Balkony elewacji frontowej łączą dwa rozwiązania: na pierwszym piętrze betonowe o wystroju sztukatorskim, na drugim – metalowe z żeliwnymi, najbardziej „typowymi” wspornikami [rys. 2.1], rozetami oraz taką samą balustradą, jaka niegdyś zdobiła elewację pod numerem 13 [rys. 1D]. Elewację od podwórza artykułują trzy balkony, które mają jedynie żeliwne wsporniki (wzór jak na froncie [rys. 2.1]), nie mają rozet, a balustrady z prętów stalowych.

Piłsudskiego 7

Balkony elewacji frontowej posługują się jednakowym (najpopularniejszym) wzorem wsporników [rys. 2.1] oraz dwoma wzorami balustrad. W trzech przypadkach jest to najczęściej spotykana balustrada z motywem ósemek oddzielonych pionowymi słupkami „połączonych” na wzór kowalskiej zakówki [rys. 1B]. Jeden balkon (na północnej osi pierwszego piętra) otrzymał znaną już balustradę z łukami [rys. 1A]. Wśród nich tylko konstrukcje drugiego piętra (na osiach wewnętrznych) mają rozety.

Wszystkie balkony od podwórza, tj. cztery na elewacji tylnej budynku głównego oraz jeden na oficynie, otrzymały wsporniki żeliwne o analogicznym modelu [rys. 2.1]. Na elewacji tylnej balkony rozmieszczono po dwa w osiach przy styku z oficynami. Podobnie jak na oficynie mają balustradę stalową, z wyłączeniem jednego (drugie piętro na osi południowej), z barierą z motywem łuków [rys. 1A].

9. Balkony na elewacji kamienicy przy ul. Piłsudskiego 9; rzadziej spotykane zestawienie balkonu żelbetowego (I piętro) i żeliwnego (II piętro); fot. autorka, 2024

10. Balkon od podwórza przy ul. Piłsudskiego 7 z najpopularniejszym typem wspornika, widok z boku; fot. autorka, 2024

Piłsudskiego 1, 3, 5

Kamienice frontowe zlokalizowane pod numerami 3 i 5 oraz autonomiczna część budynku numer 1²⁹ mają szereg cech wspólnych, do których należą chociażby analogiczne podziały elewacji (siedmioosiowe), rozkład balkonów i rezygnacja z nich w obrębie elewacji tylnych, także podobny układ funkcjonalno-przestrzenny wewnątrz czy rezygnacja z prostopadłych oficyn na rzecz równoległego budynku wzdłuż tylnej granicy działki. Różnice widoczne szczególnie w obrębie elewacji objawiają się w szablonowym wystroju sztukatorskim i odmiennych wzorach balkonów (omówione poniżej) – z kolei wsporniki tych konstrukcji korzystają z tego samego, najpopularniejszego modelu [rys. 2.1].

Elewację przy ul. Piłsudskiego 5 dekorują trzy balustrady wykorzystujące powtarzalne ósemki [rys. 1B]. Balkon z balustradą stalową i żeliwnymi wspornikami zdobi też budynek w głębi podwórza³⁰. Kamienicę sąsiednią, przy ul. Piłsudskiego 3,

29 Przy ul. Piłsudskiego 1 znajdują się trzy budynki wzdłuż ulic: 1) budynek od ul. Piłsudskiego, 2) budynek narożny przy skrzyżowaniu ulic Piłsudskiego i Traugutta, 3) budynek od ul. Traugutta.

30 Wzór wsporników trudny do identyfikacji ze względu na przysłaniające konstrukcję pnącza.

zdobią balustrady znane z początku pierzei (jak przy pl. Konstytucji 1A) z wygiętymi tralkami [rys. 1C]. Ponadto wzbogacone zostały rzadziej spotykanym, bardziej filigranowym i skomplikowanym wzorem rozety na podniebiu płyty balkonowej [rys. 3.2]. Część zabudowy przy Piłsudskiego 1 kontynuuje artykulację dwóch poprzednich budynków. Posługuje się ona dwoma typami balustrad na froncie – na osi środkowej (drugie piętro) z filigranową groteską [rys. 1D], a na osiach bocznych (pierwsze piętro) z przecinającymi się łukami, tutaj pozbawionymi okalających je meandrów [por. rys. 1A].

Piłsudskiego 1

Pod tym adresem znajdują się kolejne dwa budynki wyposażone w żeliwo. Pierwszym z nich jest budynek narożny przy skrzyżowaniu z ul. Traugutta, z parą balkonów na osi od strony analizowanej pierzei z dyspozycją wzorów jak w elewacji przyległej (pierwsze piętro – balustrada z łukami [rys. 1A], wyżej – z filigranową groteską [rys. 1D]).

Drugi obiekt z elewacją wyeksponowaną od ul. Traugutta ma aż pięć balkonów. Cztery obustronnie flankują oś okien klatki schodowej, podkreślając główną część fasady. Piąty, osamotniony balkon znalazł miejsce na drugim piętrze przedostatniej osi od zachodu. Wszystkie wykorzystują wzór balustrady pochodzący z odlewni bliżyńskiej (nr 34/o)³¹, nadzwyczaj chętnie wykorzystywany przy ogrodzeniach nagrobków [rys. 1.I]³². Wszystkie mają też ten sam – najpopularniejszy – wzór kroksztynów (wsporników) [rys. 2.1].

Pierzeja wschodnia (parzysta)

Zabudowa ul. Piłsudskiego po jej wschodniej stronie ma mniej jednolity charakter. Prostopadła ul. Sienkiewicza oddziela część o zwartej zabudowie po stronie południowej (numery 2–8) od bardziej zróżnicowanej po stronie północnej (numery 10–14/16). Ze względu na cechy wspólne części południowej z pierzeją zachodnią zostanie ona poddana analizie jako pierwsza.

Piłsudskiego 2 (1911³³)

Kamienica przy skrzyżowaniu ulic Piłsudskiego i Traugutta po stronie parzystej (nr 2) zwraca uwagę znacznymi rozmiarami, co wynika z nieoczywistego połączenia kilku budynków otaczających wewnętrzny dziedziniec (budynek

31 SABATOWIE 2019, s. 68.

32 M.in. na cmentarzach w Kielcach, Radomiu, Borkowicach czy Ilży.

33 Na podstawie daty umieszczonej nad przejazdem bramnym od ul. Traugutta.

od ul. Piłsudskiego, budynek narożny, budynek od ul. Traugutta, oficyna północna i oficyna wschodnia). To właśnie od strony podwórza znajduje się okazały zespół czternastu balkonów – głównie żeliwnych, zgrupowanych po dwa w osi (z wyłączeniem balkonów na części od ul. Traugutta, z których jeden jest nieco przesunięty). Zdobia je balustrady żeliwne z motywem ósemki (11 szt.) [rys. 1B], a w przypadku ich braku – balustrady stalowe (balkony na budynku od ul. Traugutta i jeden na budynku od ul. Piłsudskiego). Niekonsekwentnie stosowane są wsporniki – zazwyczaj o wielokrotnie powtarzanym wzorze – najpopularniejszym zarówno na całej ul. Piłsudskiego, jak i w obrębie śródmieścia [rys. 2.1]. Występują także podparcia o formie przedstawionej w katalogach koneckich³⁴ [rys. 2.6], także bazującej na ornamencie roślinnym, jednak bardziej topornym, z mniejszą liczbą szczegółów (wspiera balkon na styku budynków od ul. Piłsudskiego i Traugutta oraz na oficynie wschodniej). Rozety występują zaledwie przy kilku balkonach.

Piłsudskiego 4 (1897³⁵)

Elewację od frontu zdobią cztery balkony o takich samych elementach: balustradzie o delikatnym ornamencie (jak przy Piłsudskiego 9 [rys. 1D]), typowych wspornikach [rys. 2.1], rozetach, lambrekinach i talerzykach [rys. 3.1]. Z kolei w przestrzeni podwórza są to: para balustrad w tzw. ósemki [rys. 1B] na płycie żelbetowej zawieszzone na oficynie południowej oraz dwa kolejne balkony na ścianie zachodniej (krótszej) oficyny północnej. Te ostatnie o nietypowej lokalizacji mają standardowy wzór wsporników [rys. 2.1], na pierwszym piętrze balustrada jest stalowa, natomiast powyżej stosunkowo rzadko stosowana w Radomiu w formie masywnych żeliwnych trałek [rys. 1J].

Piłsudskiego 6

Kamienica przy ul. Piłsudskiego 6 ma balkony jedynie w obrębie elewacji frontowej. Cztery konstrukcje operują typowym wzorem wsporników [rys. 2.1], rozet [rys. 3.1] i balustradą w ósemki [rys. 1B].

Piłsudskiego 8

Budynek przy skrzyżowaniu z ul. Sienkiewicza eksponuje po dwa balkony (w jednej osi) od strony obu ulic oraz dwa kolejne w narożniku. Bazują one na płycie żelbetowej z balustradą analogicznej do tej ukrytej w podwórzu przy Piłsudskiego 19,

³⁴ *Kronenblum* 1939, s. 69.

³⁵ Tabliczka na kamienicy głosi: Kamienica wybudowana w 1897 r. przez Jan Gierycz Franz Koziński.

o plastycznym rysunku i nieco grubszych przekrojach od pozostałych [rys. 1F]. Od strony podwórza z kolei znajdują się konstrukcje żeliwne: dwa balkony przy północnej oficynie z balustradą z łukami [rys. 1A] (każdy z pojedynczą rozetą) oraz kolejne dwa balkony przy oficynie południowej z balustradą w ósemki [rys. 1B]; wszystkie wsparte na najpopularniejszych kroksztynach [2.1].

11. Pierzeja wschodnia ul. Piłsudskiego; od lewej budynek nr 8 (narożny przy skrzyżowaniu z ul. Sienkiewicza); fot. autorka, 2024

Piłsudskiego 10, Sąd Okręgowy (1894)

Rejent Włodzimierz Kulczycki wybudował ten obiekt w 1894 roku obok wzniesionej dwa lata wcześniej willi (Piłsudskiego 12). Niebawem, w 1896 r. budynek został odkupiony przez Sąd Okręgowy Guberni Radomskiej; w dwudziestoleciu międzywojennym mieścił radomską Dyрекcję Okręgową Kolei Państwowych, by później odzyskać funkcję sądowniczą³⁶. W stylistykę wystroju elewacji gmachu nie wpisują się żeliwne balkony. Z dokumentacji z lat 90. XX wieku wiadomo jednak, że na oficynie znajdował się balkon zawieszony na belkach stalowych z balustradą w tzw. ósemki [rys. 1B]³⁷.

³⁶ KZAR (Piłsudskiego 12) [dostęp: 10.07.2023].

³⁷ WUOZ del. Radom, Projekt techniczny budowlany remontu i modernizacji budynku oficyny Sądu wraz z podjazdem dla niepełnosprawnych. Część architektoniczno-konstrukcyjna, oprac. mgr inż. arch. Jacek Kapusta, inż. Anna Derr, 1998, sygn. RADOM 154 L.

Piłsudskiego 12 (1892)

Willa wzniesiona dla Włodzimierza Kulczyckiego usytuowana została w sposób nietypowy jak na element zabudowy śródmieścia – w głębi działki, poprzedzona kameralnym ogrodem. Pierwotnie parterowa, służyła celom mieszkaniowym, jednak już w 1896 roku zakupiona została przez Bank Handlowy w Łodzi. Niebawem nowy właściciel powiększył budynek, dostawiając od strony południowej piętrową dobudówkę. Z tego właśnie czasu pochodzi balkon o jedynej w swoim rodzaju balustradzie, wykonanej w technice kowalsko-ślusarskiej o secesyjnym charakterze. Wsporniki z kolei bazują na omawianym wcześniej motywie z głową putta [rys. 2.2].

Piłsudskiego 14/16

Dominantę przy styku z pl. Konstytucji 3 Maja tworzy zespół współczesnych budynków utrzymanych w konwencji modernizmu i tendencji późniejszych, które świadomie rezygnują z żeliwnych elementów dekoracyjnych. Kwerenda wykazała, że dworek uprzednio znajdujący się pod numerem 14, wyburzony na potrzeby rozbudowy Wojewódzkiego Urzędu Telekomunikacyjnego, miał dwa wsporniki żeliwne (o niewymienionym wyżej wzorze) pod drewnianą loggią/balkonem³⁸. Nieistniejący już obiekt był nieco wycofany z linii zabudowy, ogrodzony od frontu żeliwnym parkanem na podmurówce.

Podsumowanie

Analiza występowania żeliwnych balkonów i ich kombinacji towarzyszących zabudowie ul. Piłsudskiego wykazuje, że wśród 18 adresów wszystkie, oprócz współczesnej zabudowy przy północno-wschodnim narożniku pl. Konstytucji, mają lub miały do czynienia ze stosowaniem żeliwa w konstrukcjach balkonowych. Do naszych czasów na omawianym terenie zachowało się 98 takich przykładów. Najwięcej jest balkonów żeliwnych, tj. z żeliwną balustradą i wspornikami (61 szt.). Mniejszą grupę stanowią konstrukcje jedynie z żeliwnymi wspornikami, gdzie występuje (zwykle wtórna) balustrada stalowa (27 szt.). Zaledwie kilka balkonów żelbetowych otrzymało żeliwną balustradę (9 szt.), a tylko jeden (na płycie stalowej i wspornikach żeliwnych) ma balustradę kutą (Piłsudskiego 12). Jedynie w trzech elewacjach frontowych świadomie zrezygnowano z tego materiału. Należą do nich siedziby instytucji, tj. dawnej Kasy Przemysłowców i gmach Sądu oraz budynek przy skrzyżowaniu z ul. Traugutta, powstały ok. 1911 roku,

³⁸ WUOZ del. Radom, Inwentaryzacja architektoniczno-konserwatorska budynku przy ul. Nowotki 14 w Radomiu, oprac. J. Głowacki, R. Rogoziński, 1982 r., sygn. RADOM 166.

czyli nieco późniejszy od sąsiednich. Każdy z nich wykorzystał żeliwo na swój sposób w obrębie podwórza. Świadczyć to może o pewnej degradacji tego materiału i bardziej użytkowym podejściu.

Balustrady żeliwne operują dziewięcioma³⁹ wzorami, wśród których zdecydowanie przeważają wykorzystujące motyw ósemki (25 szt. [rys. 1B]), wśród kroksztynów zaś bezkonkurencyjne są bazujące na esownicy ze starannym opracowaniem szczegółów [rys. 2.1]. Analiza wykazała, że nie ma reguły w łączeniu tych wzorów między sobą. Często podwórza wyposażano w odmienny wybór modeli niż od frontu, a zdarza się też, że w obrębie głównej elewacji występują dwie różne balustrady (ul. Piłsudskiego 1, 3, 7). Wynikało to najprawdopodobniej z dostępności danych odlewów, zmieniającej się mody („opatrzone” wzory z elewacji wędrowały na podwórza), a także z późniejszych przekształceń (remontów)⁴⁰.

Powtarzalność wzorów, którymi posługują się balkony, wynika z przemysłowego charakteru ich produkcji. Nie umniejsza on jednak radomskiej zabudowie śródmieścia, a uzupełnia ją, dając świadectwo przemian społeczno-gospodarczych z okresu potężnej industrializacji. Biorąc pod uwagę pokaźną skalę występowania żeliwnego detalu, stanowi on nieodłączny element budynków na obszarze Radomia, co świadczy o indywidualnej specyfice miejsca. Pytanie, na ile jest to zjawisko wyjątkowe wśród innych miast – to pole do eksploracji i dalszych badań. Do tego czasu Radom ze swoim żeliwnym dziedzictwem może aspirować do jednego z (naj)bardziej żeliwnych miast w Polsce.

39 Wyłączając balustradę kutą o zindywidualizowanym charakterze.

40 Wymaga dalszych badań.

Aneks

1. Żeliwne balustrady balkonowe

Rys.	A	B	C	D	
Wzór					
Adres (liczba balkonów) [wzór wspornika]	Piłsudskiego 1 (2 szt.)* [2.1] Piłsudskiego 1 (narożny) (1 szt.)* [2.1] Piłsudskiego 7 (1 szt.) [2.1] Piłsudskiego 7 (1 szt.) [2.1] Piłsudskiego 8 (2 szt.) [2.1] Piłsudskiego 15 (1 szt.) Piłsudskiego 19 (1 szt.) [2.2]	Piłsudskiego 2 (11 szt.) [2.1, 2.5] Piłsudskiego 4 (2 szt.) Piłsudskiego 5 (3 szt.) [2.1] Piłsudskiego 6 (4 szt.) [2.1] Piłsudskiego 7 (3 szt.) [2.1] Piłsudskiego 8 (2 szt.) [2.1] Piłsudskiego 10 [N] (1 szt.) [stal]	Pl. Konstytucji 3 Maja 1A (4 szt.) [2.2] Piłsudskiego 3 (3 szt.) [2.1] Piłsudskiego 19 (4 szt.) [2.2]	Piłsudskiego 1 (1 szt.) [2.1] Piłsudskiego 1 (narożny) (1 szt.) [2.1] Piłsudskiego 4 (4 szt.) [2.1] Piłsudskiego 9 (2 szt.) [2.1] Piłsudskiego 13 [N] (4 szt.) [2.1]	
	balustrada żeliwna na płycie żelbetowej [N] – konstrukcje nieistniejące (niezachowane) Szara czcionka – balkon od podwórza /na oficynie				
Suma	9	25	11	8	
Analogie	Białogon 30/o Odlewnie Końskie ^{1, 2}	Odlewnie Końskie ^{1, 2}	„Neptun” Końskie ¹		
Rys.	F	G	H	I	J
Wzór					
Adres (liczba balkonów) [wzór wspornika]	Piłsudskiego 8 (6 szt.) Piłsudskiego 19 (1 szt.) [2.2]	Piłsudskiego 19 (4 szt.) [2.3]	Piłsudskiego 11 [N] (2 szt.) [2.1]	Piłsudskiego 1 (od Traugutta) (5 szt.) [2.1]	Piłsudskiego 4 (1 szt.) [2.1]
Suma	7	4	-	5	1
Analogie		Białogon 5/o Odlewnie Końskie ^{1, 2}	„Neptun” Końskie ¹	Bliżyn 34/o Odlewnie Końskie ^{1, 2}	

¹ Neptun 1934, s. 80, 81, 85; wzór G nieznacznie zmodyfikowany.

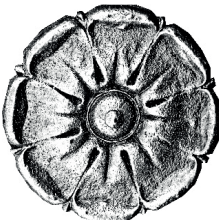
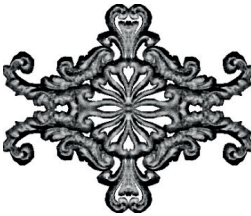
² Kronenblum 1939, s. 70–71.

2. Wsporniki balkonowe

 2.1 Balustrady towarzyszące: A, B, C, D, I, stalowe	<table border="1"> <thead> <tr> <th colspan="2">Adresy występowania</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Piłsudskiego 1</td><td>Piłsudskiego 6</td></tr> <tr> <td>Piłsudskiego 2</td><td>Piłsudskiego 7</td></tr> <tr> <td>Piłsudskiego 3</td><td>Piłsudskiego 9</td></tr> <tr> <td>Piłsudskiego 4</td><td>Piłsudskiego 11</td></tr> <tr> <td>Piłsudskiego 5</td><td>Piłsudskiego 13</td></tr> </tbody> </table>	Adresy występowania		Piłsudskiego 1	Piłsudskiego 6	Piłsudskiego 2	Piłsudskiego 7	Piłsudskiego 3	Piłsudskiego 9	Piłsudskiego 4	Piłsudskiego 11	Piłsudskiego 5	Piłsudskiego 13
Adresy występowania													
Piłsudskiego 1	Piłsudskiego 6												
Piłsudskiego 2	Piłsudskiego 7												
Piłsudskiego 3	Piłsudskiego 9												
Piłsudskiego 4	Piłsudskiego 11												
Piłsudskiego 5	Piłsudskiego 13												
 2.2 Balustrady towarzyszące: A, C, F, kuta	<table border="1"> <thead> <tr> <th colspan="2">Adresy występowania</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td colspan="2">Pl. Konstytucji 3 Maja 1A</td></tr> <tr> <td colspan="2">Piłsudskiego 12</td></tr> <tr> <td colspan="2">Piłsudskiego 19</td></tr> </tbody> </table>	Adresy występowania		Pl. Konstytucji 3 Maja 1A		Piłsudskiego 12		Piłsudskiego 19					
Adresy występowania													
Pl. Konstytucji 3 Maja 1A													
Piłsudskiego 12													
Piłsudskiego 19													
 2.3 Balustrady towarzyszące: G	<table border="1"> <thead> <tr> <th colspan="2">Adresy występowania</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td colspan="2">Piłsudskiego 19</td></tr> </tbody> </table>	Adresy występowania		Piłsudskiego 19									
Adresy występowania													
Piłsudskiego 19													
 2.4 Balustrady towarzyszące: stalowe	<table border="1"> <thead> <tr> <th colspan="2">Adresy występowania</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td colspan="2">Piłsudskiego 13</td></tr> </tbody> </table>	Adresy występowania		Piłsudskiego 13									
Adresy występowania													
Piłsudskiego 13													
 2.5 Balustrady towarzyszące: stalowe	<table border="1"> <thead> <tr> <th colspan="2">Adresy występowania</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td colspan="2">Piłsudskiego 11</td></tr> </tbody> </table>	Adresy występowania		Piłsudskiego 11									
Adresy występowania													
Piłsudskiego 11													
 2.6 Balustrady towarzyszące: B, stalowe	<table border="1"> <thead> <tr> <th colspan="2">Adresy występowania</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td colspan="2">Piłsudskiego 2</td></tr> </tbody> </table> Proweniencja: S. Kronenblum, Końskie	Adresy występowania		Piłsudskiego 2									
Adresy występowania													
Piłsudskiego 2													

Szara czcionka – balkon od podwórza /na oficynie

3. Rozety

3.1.	Adresy występowania		3.2
	Piłsudskiego 2 Piłsudskiego 4 Piłsudskiego 7 Piłsudskiego 8 Piłsudskiego 9 Piłsudskiego 11 Piłsudskiego 19 Konst. 3 Maja 1A	Piłsudskiego 3	

4. Lambreki (galeryjki)

4.1.	4.2
	
Adresy występowania	
Piłsudskiego 4 Piłsudskiego 8 Analogie: S. Kronenblum, Końskie	Pl. Konstytucji 3 Maja 1A Piłsudskiego 19

5. Wykaz balkonów żeliwnych na budynkach przy ul. Piłsudskiego

<i>Adres</i>	<i>Lokalizacja</i>	<i>Balustrada</i>	<i>Wspornik</i>	<i>Rozety</i>	<i>Typ</i>	<i>Ilość</i>
Piłsudskiego 1 (od Piłsudskiego) (od Traugutta) (narożny)	front	A*, D	2.1	-	■	3
	front	I	2.1	-	■	5
	front	A*, D	2.1	-	■	2
Piłsudskiego 2	tył	B	2.1, 2.6	3.1	■	11
		stal	2.1	-	▣	3
Piłsudskiego 3	front	C	2.1	3.2	■	3
Piłsudskiego 4	front	D	2.1	3.1	■	4
	oficyna	J	2.1	-	■	1
		stal	2.1	-	▣	1
		B	żelbet	-	□	2
Piłsudskiego 5	front	B	2.1	-	■	3
	oficyna	stal	?	-	▣	1
Piłsudskiego 6	front	B	2.1	-	■	4
Piłsudskiego 7	front	A, B	2.1	3.1 -	■	4
	tył	A	2.1	-	■	1
	tył i oficyna	stal	2.1	-	▣	4
Piłsudskiego 8	tył	A, B	2.1	3.1 -	■	4
	front	F	żelbet	-	□	6
Piłsudskiego 9	front	D	2.1	3.1	■	2
	tył	stal	2.1	-	▣	3
Piłsudskiego 11	front	stal, H	2.1	3.1	▣	4
	tył	stal	2.1	-	▣	2
	oficyna	stal	2.5	-	▣	1
Piłsudskiego 12	front	kuta	2.2	-	⊗	1
Piłsudskiego 13	front	D	2.1	-	▣	4
	tył	stal	2.4	-	▣	4
Piłsudskiego 15	tył	A	żelbet	-	□	1
Piłsudskiego 19	front	C	2.2	3.1	■	4
	tył	G	2.3	3.1	■	4
	oficyna	A, F	2.2	-	■	2
Konstytucji 3 Maja 1A	front	C	2.2	3.1	■	4

PODSUMOWANIE	Wszystkie konstrukcje			98 szt.
	Na płycie metalowej:	balustrada i wsporniki żeliwne		61 szt.
		balustrada stalowa i żeliwne wsporniki		27 szt.
		balustrada kuta i żeliwne wsporniki		1 szt.
	Na płycie żelbetowej:	balustrada żeliwna		9 szt.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- WUOZ Inwentaryzacja – WUOZ del. Radom, Inwentaryzacja architektoniczno-konserwatorska budynku przy ul. Nowotki 14 w Radomiu, oprac. J. Głowacki, R. Rogoziński, 1982 r., sygn. RADOM 166.
- WUOZ Projekt kolorystyki – WUOZ del. Radom, NN, Projekt kolorystyki elewacji budynku mieszkalnego, 1979, sygn. RADOM 155.
- WUOZ Projekt techniczny – WUOZ del. Radom, Projekt techniczny budowlany remontu i modernizacji budynku oficyny Sądu wraz z podjazdem dla niepełnosprawnych. Część architektoniczno-konstrukcyjna, oprac. mgr inż. arch. Jacek Kapusta, inż. Anna Derr, 1998, sygn. RADOM 154 L.

Opracowania

- JANKOWSKI 1899 – Aleksander Jankowski, *Widoki Radomia*, Warszawa 1899.
- KALINOWSKI 1979 – Wojciech Kalinowski, *Przebudowa miasta w pierwszej połowie XIX w.*, [w:] *Architektura i urbanistyka miasta Radomia*, red. Wojciech Kalinowski, Lublin 1979.
- KOWALIK 1999 – Wiesław Marek Kowalik, *Polichromie w kamienicach Radomia* (4), „Wczoraj i Dziś Radomia” 1999, nr 4, s. 33–34.
- Kronenblum 1939 – *Fabryka Odlewów Żelaznych zakłady mechaniczne i chromoniklarnia*, S. Kronenblum Końskie, Katalog nr 4, 1901–1939.
- KSIĄŻKIEWICZ 2012 – Andrzej Książkiewicz, Żeliwne elementy ozdobne budynków i mała architektura żeliwna, „Renowacje i Zabytki” 2012, nr 4, s. 62–69.
- Neptun 1934 – *Katalog. Fabryka odlewów żelaznych Zakłady Mechaniczne i Niklarnia „Neptun”* J. Mintz, Końskie 1934.
- POPLAWSKA 1979 – Irena Popławska, *Rozwój przestrzenny Radomia i jego zabudowa (poł. XIX w. – 1918 r.). Zabudowa*, [w:] *Architektura i urbanistyka miasta Radomia*, red. Wojciech Kalinowski, Lublin 1979.
- Radom 1985 – *Radom, dzieje miasta w XIX i XX w.*, red. Stefan Witkowski, Warszawa 1985.
- ROGUSKA 2014 – Jadwiga Roguska, *Metalowy detal zewnętrzny w architekturze mieszkaniowej Warszawy (1850–1939)*, *Dziedzictwo na nowo odkrywane*, red. Jadwiga Roguska, Warszawa 2014, s. 152–210.

ROMANOWSKI 1902 – Jan Romanowski, *Nowy informator oraz skorowidz, czyli spis nieruchomości m. Radomia oraz alfabetyczny wykaz właścicieli tychże nieruchomości i właścicieli nieruchomości na przedmieściach m. położonych*, Radom 1902.

SABATOWIE 2019 – Teresa i Zdzisław Sabatowie, *Żeliwne zabytki na cmentarzach kieleckich*, Kielce 2019.

SEKULSKI 2012 – Jerzy Sekulski, *Encyklopedia Radomia. Nowe wydanie*, Radom 2012.

STAWCZYK 2021 – Olga Stawczyk, *Pierwsze spotkanie z radomskim żeliwem. Wstęp do problematyki zabytkoznawczej żeliwno-stalowych schodów w Radomiu*, „Arte Fakty. Muzeum Portret Własny” 2021, R. 1, s. 104–115.

STAWCZYK/KITLAS-GAWIN 2022 – Olga Stawczyk, Dorota Kitlas-Gawin, *Jakie treści niosą stare mury – o kamienicy przy ul. Moniuszki 18 w Radomiu*, [w:] *Radomir*, red. Wojciech Jabłoński, Radom 2022, s. 212–233.

WOSZCZYŃSKI 1917 – Zdzisław Woszczyński (?), *Ś.p. Józef Brant*, Radom 1917, <https://bc.radom.pl/dlibra/publication/40757/edition/39502/content> [dostęp: 28.04.2024].

Netografia

KZAR (Piłsudskiego 9) – Katalog Zabytkowej Architektury Radomia, https://hnuw2l.web-wave.dev/Pilsudskiego_9 [dostęp: 30.04.2024].

KZAR (Piłsudskiego 12) – Katalog Zabytkowej Architektury Radomia, <https://hnuw2l.web-wave.dev/artykuly-r-m%2C-biblioteka> [dostęp: 10.07.2023].

